

BİR İNANÇ AŞAMASI OLARAK HANİFLİK

Doç. Dr. Hasan KAPLAN*

Özet

Haniflik kavramı; çoğu Müslüman âlim tarafından İslam öncesi döneme kadar genelde Arap yarımadasında varlığını sürdüren Hz. İbrahim'in Tevhid Dini olarak kabul edilir. Bu makalede psiko-tarih / psiko-biyografi ve dilbilimsel çözümler yaparak, Hanifliğin bir dinin adı olmayıp, bir sıfat olduğu tezi ileri sürülmektedir. Hanifliği psikolojik açıdan elealan bu teze göre, Haniflik bir din olmaktan ziyade, bedensel/zihinsel/ duygusal/sosyal ve spiritüel anlamda büyümekte olan bir bireyin dine yönelik tutumudur. Kavram aslında psikolojik bir haleti ruhiyeye işaret etmektedir. Haniflikte dini bir anlamdan ziyade, psiko-sosyal bir bağlam ön plandadır. Gerek kavramın etimolojisi, gerek Hz. İbrahim'in hayatı, gerekse Kur'ân-ı Kerim'deki kullanımı dikkate alındığında, Hanifliğin manevi /dini gelişimde bir aşama, modern psikolojinin vurguladığı *ergenlik ruhunu yansıtan bir gelişimsel dönüm noktası*, bir moratoryum durumu ve bir kimlik arayış ve inşa süreci olduğu görülür.

Anahtar Kelimeler: Hanif, Hz. İbrahim, Psiko-biyografi, Psicotarih, İnsan Gelişimi, Moratoryum, Kimlik

BEING HANIF AS A STAGE OF FAITH

Abstract

The concept of *Hanif*, traditionally considered by most Muslim scholars as the name of a monotheist religion, or a cult, existed in pre-Islamic Arabia. In this paper, by using psycho-historical, psycho-biographical, and linguistic analysis, I argue against this traditional understanding that *Hanif* is a name (of a religion), rather, that it is an adjective, an attribute of personal developmental phase. It is not a religion, but a religious attitude expressed by individuals who grow on a personal and spiritual level that involves questioning the existing traditional religious views and ways of life. It is a psychological state of being; the term has more of a psycho-social connotation than a religious one. Considering the etymology of the word and the life of the Prophet Abraham, which is celebrated as a *Hanif* by the Qur'ân, being *Hanif*, hence, seems to be a stage of spiritual growth, a significant turning point in one's spiritual journey, a developmental character which corresponds to the spiritual phase of adolescence, a state of moratorium, a crisis of identity, and a quest for meaning that extensively is highlighted by the modern developmental schools of psychology.

Key Words: Hanif, Abraham, Psycho-biography, Psycho-history, human development, Moratorium, Identity

* Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi.

GİRİŞ

Her inanç sisteminde o inancın öğretilerinin üzerinden inşa edildiği, o inancı diğer inançlardan ayıran, ona özel bir karakter veren temel kavramlar ve tezler vardır. Örneğin, Yahudilikte (*Judaism*) ‘ahit’, ([Tanrıyla] “sözleşme”) kavramı ve buna bağlı olarak ‘seçilmiş kavim’ anlayışı bu inancın öğretilerine mührünü vuran oldukça merkezi unsurlardır. Hıristiyanlığın tarihsel gelişim ve öğretilerine baktığımızda, ‘ilk günah’, ‘teslis’ ve ‘Hz. İsa’nın dirilişi’ gibi kavramların Hristiyan inancı ve tarihine yön verdiği görülmektedir. Benzer bir şekilde, Hint dinlerinde ‘karma’, ‘samsara’, ve ‘nirvana’ gibi kavramların temel belirleyici kök kavramlar olduğu anlaşılmaktadır. İslam dininde de en temel kavram ‘tevhîd’ inancıdır.

Söz konusu bu dini geleneklerin tarihsel gelişimlerine ve teolojilerine baktığımızda, sözünü ettiğimiz temel kavramların çok çeşitli ve farklı şekillerde anlaşıldığı rahatlıkla tespit edilebilecektir. Öyle ki; Dinler Tarihi kısmen bu temel kavramlar etrafında ortaya çıkan ve gelişen çeşitli anlayış ve yorumların hikâyesidir, denebilir. Bu farklı anlayış ve yorumların etkisi bazen oldukça mahduttur ve teoloji kitaplarının kapakları arasında kalır. Bu yorumlar bazen de siyasi bir konuya dönüşür ve toplumda kırılmalara sebebiyet verebilirler. Dolayısıyla, herhangi bir dini geleneği, onun teolojisini, o dine inananların zihin dünyasını daha iyi anlamak için o dini inançta anahtar konumda olan temel kavramların iyi anlaşılması gerekir.

Bu bağlamda, çalışmamızda İslam inanç geleneğinin temel unsurlarından biri olan ‘Haniflik’ kavramı incelenecektir. Yukarıda da belirtildiği gibi, İslam inancına ayırıcı vasfını kazandıran en temel tez Tevhîd inancıdır. Öte yandan, Tevhîd kadar önemli bir kavram da Hanifliktir. İslami tek tanrıcılığın (monotheism) gelişiminde önemli bir yer tutan Haniflik olgusu, Tevhîd inancının öncüllerindedir denebilir.

Haniflik kavramı Müslüman ve Müslüman olmayan (başta müsteşrikler olmak üzere) âlim, akademisyen ve araştırmacılar tarafından geniş bir şekilde araştırılmış bir konudur. Bu kavram etrafında oluşan literatürün büyük çoğunluğunu konvansiyonel yöntemlerle yapılmış tarihsel çalışma olarak sınıflandırmak yerinde olur. Genel olarak tarihsel ve dinî bir akidenin veya kült halinin ifadesi olarak ele alınmasına rağmen, literatürde Haniflik hakkında farklı görüşler ve tartışmalar bulunmaktadır. Bu farklı anlayışlara rağmen, Müslüman âlimlerin ve akademik çevrelerin çoğunda hâkim olan geleneksel anlayış, Hanifliğin İslam öncesi Arap yarımadasında var olan tek tanrı / monoteist bir dinin adı olduğu yönündedir.¹

Çalışmanın Tezi

Haniflik hakkındaki literatürü çok boyutta ele aldığımızda, Müslüman ilim ve akademi çevrelerinde yaygın bir kabul olan “Hanifliğin İslam öncesi Arabistan yarımadasında var olan bir din” olduğudur. Bu anlayışın daha çok sağlam tarihsel deliller yerine, spekülâtif yorumlara dayandığı ve tartışmalı bir konu olduğu göze çarpar.² Bu bağlam bu çalışmanın ana tezini dillendirmeye imkân verir: Başta Kur’ân’da geçen ayetler olmak üzere, ilgili diğer kaynaklar üzerinde yapılan dilbilimsel çözümlemelere baktığımızda, bu kaynaklarda Hanifliğin bir *isim* değil, bir *sıfat* olduğu görülmektedir.³ Bu çalışma ile Haniflik kavramı, geleneksel tarihi ve dilbilimsel çözümlemelere ek olarak, geleneksel olmayan bir yöntemle de başvurarak Batı’da psiko-

¹ Bkz. Şaban Kuzgun, *İslam Kaynaklarına Göre Hz. İbrahim ve Haniflik*, SE-DA Yayınları, 1985, Kayseri, s. 120-122,

² Bu konuda müsteşriklerin çalışmalarını bir tarafa bırakıp, sadece Hanifliğin bir din olduğu ispatlamak için Şaban Kuzgun tarafından yazılan *Hz İbrahim ve Haniflik* adlı eseri dikkatli incelemek bile yeterlidir.

³ Richard Bell, *Introduction to the Qur’an*, Edinburg, 1958 p.12; Biruni, el-Asr, s. 318; İbnü’n-Nedim el-Fihrist s. 37

tarih / psiko-biyografi diye bilinen yaklaşımla incelenerek, bu kurucu kavramın mahiyetine ilişkin tarihsel tartışmalara katkıda bulunmak amaçlanmıştır. Ana hatlarıyla ifade edilecek olursa, dilbilimsel çözümlerinin geleneksel Haniflik anlayışına farklı bir perspektif getirmediği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, tarihsel ve etimolojik analizlere ek olarak, psikolojik, sosyolojik ve antropolojik çok boyutlu çözümlerini içeren yaklaşımlar bu bağlamda daha tutarlı ve doğru bir sonuca ulaşmamıza yardımcı olacaktır. Be çerçevede, örneğin modern psikolojinin kuramsal ve alan araştırmalarından mülhem psiko-tarih, psiko-biyografi gibi çözümler yapıldığında Hanifliğin aslında bir din veya dini bir inanç değil, dini ve manevi anlamda değişen, gelişen, büyüyen ve dönüşen bireylerde görülen var olan geleneksel yapıyı (dini inanç, siyasi yapı, toplumsal roller, hayat tarzı vb.) sorgulayan zihinsel ve duygusal olgunlaşmaya dayalı bir tutum ve tavır olduğu anlaşılmaktadır. Geleneksel ve statikleşen bir anlayıştan uzak bu yaklaşımla, Hanifliğin psikolojik bir durum olduğu, dini anlamdan daha çok psiko-sosyal bir anlam taşıdığı görülmektedir. Örneğin, İslami gelenekte Haniflik ile özdeşleşen Hz İbrahim'in hayat hikâyesini ve İslam tarihinde Hanif olarak zikredilen diğer tarihi şahsiyetleri bu psikolojik açıdan dikkate aldığımızda, Hanifliğin bir din değil, manevi bir olgunlaşma, bireyin dini gelişim sürecinde anlamlı bir dönüm noktası, modern gelişim psikolojisinin altını çizdiği ergenlik ruhu taşıyan gelişimsel bir evre, bir kimlik oturtma süreci ve anlam arayış halkası olduğu görülmektedir.

Hanifliğe Yönelik Geleneksel Yaklaşım

Hanifliğin tanımı ve mahiyeti konusunda farklı görüşler ve anlayışlar mevcuttur; bir din olup olmadığı sürekli tartışılan ama henüz netleşmemiş mevzulardan biri olduğu anlaşılmaktadır.⁴ Ancak, entelektüel bağlamda bu belirsizlik devam etse de, genel olarak Müslüman bilgin ve araştırmacılara göre, Hanifliğin İslam öncesi Arap yarımadasında var olan bir Tevhîd dini olduğuna yönelik yaygın bir anlayış mevcuttur.⁵ Akademik camianın çalışmaları incelendiğinde de benzer bir eğilimin ağır bastığı söylenebilir. Ayrıca, Hanifliği çalışanların genellikle Dinler Tarihçileri olduğu da bu kanaati destekleyen ayrı bir realite olarak görülebilir. Örneğin, Türkiye'de Haniflik ile ilgili en kapsamlı çalışmayı yapanlardan biri olan Dinler Tarihi uzmanı Şaban Kuzgun, 1985 yılında yayınladığı *İslam Kaynaklarına Göre Hz. İbrahim ve Haniflik* adlı çalışmasının Giriş kısmında Hanifliği peşinen bir din olarak kabul ederek araştırmasına başlamaktadır:

Eski Orta Doğu dillerini bilmeden Hz İbrahim ve
O'nun Haniflik dini hakkında kaynak ve alan sınırlamasına
gitmeksizin bir araştırma yapmanın güçlüğü ortadadır.⁶

Kuzgun'un bu ifadesi, Hanifliğin Hz İbrahim'in "dini" olduğu varsayımına dayanmaktadır. Zaten çalışmanın ilerleyen safhalarında da yapılan analizler bu kabulü sorgulayan mahiyette olmadığı anlaşılıyor. Başka bir ifadeyle, Türkiye'de bu bağlamda yapılan müstakil en son çalışma olan bu eserde, Haniflik konusu bir din mi, değil mi tartışmasına girmeye bile ihtiyaç duyulmamıştır. Aslında referans olarak kullanılan yabancı—çoğu da oryantalistler tarafından kaleme alınan— kaynaklar, Hanifliği bir din midir, değil midir boyutunda analiz⁷ etmelerine rağmen, Kuzgun böyle bir tartışmaya

⁴ Bkz. İsmail Cerrahoğlu, *Kur'anı Kerim ve Hanifler*, s. 82-92

⁵ Bkz. Şaban Kuzgun, *İslam Kaynaklarına Göre Hz. İbrahim ve Haniflik*, s. 120-122

⁶ Kuzgun, *Hız. İbrahim ve Haniflik*, s. 5.

⁷ İsmail Cerrahoğlu, *Kur'anı Kerim ve Hanifler*, AÜİFD., C. XI, Ankara, 1964, s. 82-84,

girmeye gerek görmemiştir. Bundan da öte, kitabın Önsözünde, çalışmanın amacının Hanifliğin Hz. İbrahim'in dini olduğunu ispatlamak olduğunu not etmektedir.⁸

Bununla beraber, akademik bir kazı yaparak analiz edildiğinde, modern Türkiye'de İlahiyat çalışmalarının önemli isimlerinden biri olan Şemseddin Günaltay'da Haniflik bir din değildir. Ona göre:

İslam'dan önce Mekke'de yaşayan ve diğer Araplar arasında İbrahim'in dini diye ayrı bir din bulunmuş olsaydı, Hz. Muhammed putlara tapanlara müşrik oldukları iddiasıyla hücum ettiği zaman Kureyşliler o kadar üzülmez, İslam da onlara o kadar yabancı gelmezdi. Araplarda putperestlikten başka bir din ihtiyacı olsaydı Hz. Muhammed'in Mekke'de on sene süren tebliğ faaliyeti Medine'ye hicret zorunluluğuyla sonuçlanmazdı. Bütün olaylar Arabistan'ın diğer kısımlarında olduğu gibi Mekke'de de putperestlikten başka bir din ihtiyacı duyulmadığını göstermektedir. Materyalist ve tüccar olan Kureyşliler metafizik konuları akıllarına bile getirmiyorlardı. Bu yüzden aralarında Hanif din diye müşriklikten farklı bir din akım bulunmuyordu (Şemseddin Günaltay, *İslam Önces Araplar ve Dinleri*, Ankara 2013, s. 83)

Hanifliğin bir din olmadığını bu şekilde açıklayan Günaltay, Hanifliğin ne olduğuna ilişkin analizine ise, şu tespitlerle devam etmektedir:

Hanif sözünün belli bir dine inanma anlamında ilk defa Kur'an-ı Kerim'de konulmuş olduğuna kesin gözüyle bakılabilir. Bu kelime Kur'an-ı Kerim'de altı kez Mekki ve altı kez de Medeni surelerde olmak üzere on iki kez zikredilmiştir. Ancak ayetlerden hiçbirinde bununla cahiliye dönemine ait bir din akımı kastedilmemiştir. Bu kelime ayetlerden sekizinde İbrahim'in milleti veya İbrahim'in dinini nitelemek için kullanılmış, diğerlerinde ise ya Hz. Muhammed için ya da 'müslim' kelimesiyle eş anlamlı olarak kullanılmıştır. Kur'an-ı Kerim'de de İbrahim peygambere Hanif nitelemesinde bulunurken onun Yahudi, Hristiyan ve müşrik olmadığı açıklanarak bu kelimeye ayrıca açıklık getirilmiştir. Bu açıklama, dört Hanif menkıbesinin daha sonra ve düşünülmeden uydurulmuş olduğunu göstermektedir.⁹

Günaltay Hanifliğin bir din olmadığını, bu kelimenin bir 'niteleme' olduğunu ifade ediyor; ancak bu açıklama konuya yeterince netlik getiremiyor. Bu ifadeden anlaşılacak şey İslam'dan önce Mekke cahiliye toplumunda adına Haniflik denen bir dini akımın olmayışdır. Diğer bir ifade ile; 'geçmişte böyle bir dinin varlığı söz konusu olabilir ama Arabistan'da İslam'ın zuhurundan önce böyle bir akım yoktu' anlamı da çıkabilir.

Günümüzün Dinler Tarihçilerinden olan Şinasi Gündüz ise, *Din ve İnanç Sözlüğü* adlı eserinde Hanifliğin 'müslim' anlamında kullanılan dinî bir kavram olduğunu belirterek şu notu düşmektedir:

⁸ Kuzgun, *Hz. İbrahim ve Haniflik*, s. VII.

⁹ Şemseddin Günaltay, *İslam Önces Araplar ve Dinleri*, Ankara 2013, s. 83,

Ancak İslâm'ın dışında ayrı bir din değil, Kur'ân öncesi dönemde yaşayan muvahhidlere verilen bir addır. Yani o devirdeki yaygın inancı (şirki) benimsemeyip, ayrı bir inanç (tek tanrı fikri) etrafında toplanan cemaatin ismidir. Buna göre hanifler, geleneksel Arap dinini kabul etmeyen ve bir çeşit monoteizmi savunan bazı kişilerin oluşturduğu -o dönemin hâkim inancının aksine- bir tür ayrılıkçı grubu betimleyen alemetdir.¹⁰

Görüldüğü gibi, Gündüz'e göre, Haniflik bir din ismi olmasa da ayrılıkçı bir cemaat ismidir. İslam'ın özünü örtüşen Tevhîd inancını taşıyan insanlara verilen bir isimdir. Bu tarihsel analiz söz konusu kavramı belirli bir zaman ve mekân bağlamında ele aldığından kısmi bir hakikati yakalamakla beraber, büyük resmi ıskalamaktadır. Hanif kavramının taşıdığı geniş ve evrensel anlam tarihsel bağlamla sınırlandırılmaktadır.

Yeni kuşak araştırmacıların konuya yaklaşımına baktığımızda Hanifliğin mahiyeti konusunda bir muğlaklığın varlığı, genellikle esnek tanımların tercih edildiği ve bazen aynı metin içerisinde bir biriyle çelişen iki anlamda kullanıldığı görülür. Örneğin Resül Öztürk *İslam Öncesi Arap Toplumunun Tanrı Tasavvuru Ve Bu Tasavvurun İslam'ın Tanrı Tasavvuruna Etkisi Sorunu* adlı makalesinin girişinde Bekir Topaloğlu'na atıfta bulunarak İslam öncesi Mekke toplumunda kullanılan Allah lafızlarını ve yüce tanrı inancını Hz. İbrahim'den kalan *Hanîf* dinine dayandırmaktadır.¹¹ Yazar burada açıkça Hanifliği Hz İbrahim'den kalma bir din olarak tanımlıyor. Ancak, aynı makalenin ilerleyen sayfalarında yazar Hanif kavramını oldukça genişlettiğini ve bir sıfat olarak ele aldığını görüyoruz:

...hanif kelimesi Yahudi ve Hıristiyan olmayıp putlara da tapmayanlara ait bir sıfattır... Hanifler ve onların inançları hakkında son derece kısıtlı bilgiler ihtiva eden rivayetlerden anlaşıldığına göre bu kişiler düzenli bir dinî cemaat oluşturmayıp daha çok müferit dinî hayat yaşayan âbid ve zâhid kişilerdi. Hanifler için kısaca Allah'a ortak koşmayıp putlara tapmayan ve insanî ilkeleri ayakta tutmaya çalışan insanlar tanımlamasını yapabiliriz.¹²

Haniflikle ilgili bu kavramsal kafa karışıklığının sebebi konusunda değişik açıklamalar yapılabilir. Bunlardan akla gelen ilk neden kelimenin kökeni itibarıyla farklı anlamlara çekilmeye müsait olmasıdır. Diğer bir neden, Müslüman ve Oryantalist araştırmacıların açıklamalarında farklı tarihsel kaynakları referans olarak kullanmalarındır denebilir. Bununla beraber, belki de en önemli sebep bu kavramın incelenmesinde sadece salt tarihsel yaklaşımla yetinilmesidir.

Haniflikle ilgili sözkonusu bu muğlaklığın giderilmesi veya en azından konunun biraz daha netleşmesi geleneksel ezber yaklaşımların dışına çıkmayı gerektirmektedir. Bu çerçevede, hem dilbilimsel çözümlemelere (linguistic analysis) biraz daha fazla ağırlık verilmeli hem de konuyla ilgili tarihsel veriler, olaylar ve kişiler gelişen yeni modern bilimsel yöntemlerle yeniden değerlendirilmelidir.

Konuyu eğer bir yapboz bilmecesine benzetecek olursak, bu bulmaca her bir parçası kendi içinde farklı parçalara ayrılmış üç ana parçadan oluşmaktadır. Birinci ana parça dilbilimsel unsurları, ikinci ana parça tarihsel unsurları, üçüncü ana parça da Kurani unsurları içermektedir. Şimdi sırasıyla bu unsurlar ele alınacaktır.

¹⁰ Şinasi Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Ankara 1988, s. 155,

¹¹ Resül Öztürk, *İslam Öncesi Arap Toplumunun Tanrı Tasavvuru Ve Bu Tasavvurun İslam'ın Tanrı Tasavvuruna Etkisi Sorunu* Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, VIII (2008), sayı: 2, s. 122

¹² Öztürk, *İslam Öncesi Arap Toplumunun Tanrı Tasavvuru...*, s. 142

I. DİLBİLİMSEL ÇÖZÜMLEME

Litertaürde Hanif kavramına verilen anlamların izini sürdüğümüzde ilginç bir tez ve çeşitlilikle karşılaşırız. Her ne kadar konuyu araştıran uzmanların büyük çoğunluğu Hanif kelimesinin, tüm Sami dillerinde ortak 'hnf' köküne dayandığını ileri sürmekteyseler de, bu kavramın kökeni ve anlamı konusunda farklı görüşler mevcuttur. Bu bağlamda, Hanif kelimesinin kökeni ve kullanımına ilişkin Müslüman ve Batılı araştırmacıların (Müşteliklerin) derinlemesine dilbilimsel çözümlerine İslam Ansiklopedisinin Hanif Maddesi kapsamında Şaban Kuzgun tarafından genişçe ve hassasiyetle ele alınmıştır. Kuzgunun burada aktardığı dilbilimsel çözümler maddeler halinde kısaca şöyle özetlemek mümkündür.

1. Hanif kelimesi İbranicede ve Tevrat'ta 'dine ilgisiz', 'putperest', 'doğru yoldan sapan' 'dinden çıkmış', 'mulhid' ve 'murdar' gibi anlamlarda kullanılmaktadır (Yeremya, 3/1; İşaya, 24/5; Mezmur, 106/38; Mika, 4/11; Sayılar, 35/33).
2. Ken'ânîce *hanpa* ve *hanapu* kökünden türemiş "kötülüğe meyilli ve sapkın olmak, iftira etmek" anlamlarında *Teli el-Amarna tabletlerinde* (m.ö. XIV. yüzyıl ortalarına tekabül eden) kullanıldığı anlaşılmaktadır.
3. Batılı ünlü oryantalistlerden Theodor Nöldeke¹³, Tor Andrae¹⁴, Kari Ahrens, Richard Bell¹⁵ ve A. Jeffery¹⁶ Arapça hanif kelimesinin Süryânîce (Doğu Ârâmîcesi) menşeli olduğunu ileri sürmektedirler. Bu dilde "hnp" kökü, diğer Sâmî dillerde olduğu gibi "putperestlik (dinlerinden dönmeyen, yani yahudi ve Hıristiyan olmayıp eski yerli dine bağlılığı sürdüren), dinî konularda kararsızlık, farklı inançların bir araya getirilmesi" mânalarına gelmektedir¹⁷ Müslüman alimlerden Mes'ûdî ve Ya'kübi de benzer bir görüştedir denebilir. Mes'ûdi kelimesinin Süryaniceden Arapçalaştığını ve Sabiiler için kullanıldığını ileri sürer.¹⁸ Tarihçi Ya'kübi de benzer bir yaklaşımla kelimeyi Hz. Davud'un savaştığı Yıldızlara tapan Filistinliler için kullanmaktadır.¹⁹ Ancak, Şaban Kuzgunun da not düştüğü gibi, 'Arapça sözlükler hanif kelimesinin Arapça olmadığına dair hiçbir bilgi vermemektedir. Bu sözlüklere göre "hnf" kökü "meyletmek, yönelmek" anlamındadır.²⁰
4. Kaynaklar antik Hıristiyan Arap yazarlarının eserlerinde hanif nitelemesinin eski Yunan-Roma dininin mensupları, putperestler ve "sır cemiyetleri"nin (mystery cults) müntesipleri için kullanıldığına işaret etmektedir. Örneğin, St. Pavlus'un mektuplarında geçen Yunanca metindeki Ellen, Süryânîce metindeki Armoyo (Romalı, putperest) kelimesi Arapçaya hanif diye çevrilmiştir.²¹

¹³ Theodor Nöldeke, *Geschichte des Qorans*, p. 67, Hildesheim, 1961

¹⁴ Tor Andrae, *Mohammed The Man and His Faith*, p. 150-155, Translated by Theophil Menzel, Londra 1936.

¹⁵ Richard Bell, *Introduction to the Quran*, p. 12, Edinburg, 1953

¹⁶ Arthur Jeffery, *The Foreign Vocabulary of the Quran*, p. 112-114, Cairo, 1937

¹⁷ Bkz. Grunebaum, XLII 18881, s. 54-55; Faris-Glidden, XIX/3, s. 5; Gil, XII 1992], s. 15. (Aktaran, Kuzgun, DİA, Hanif maddesi)

¹⁸ et-Tenbih, s. 90-91, 122-123, 136; İA, V/1, s. 216

¹⁹ Târih, 1, s. 51-52

²⁰ Kuzgun, *Hanif*, DİA

²¹ Bkz. Galatyalılar'a Mektup, 2/3; Faris-Glidden, XIX/3r s. 6; Gil. XII [1992], s. 15 (Aktaran, Kuzgun, DİA, Hanif maddesi)

5. Batılı araştırmacıların bazılarına (N. E. Fâris ve H. V. Glidden) göre, Kur'an'daki Hanif kelimesi Arapça'ya Nabatî dilinden geçmiştir²², bazılarına (A. F. L. Beeston) göre ise Hanif Arapça'ya Necran üzerinden girmiştir. Hanif kelimesinde var olan zıt anlamlılığın bununla ilgili olabileceğini iddia eden Beeston Necranlıların, 'Süryânî misyonerlerin Hıristiyan olmayan herkesi -ister politeist olsun ister monoteist- 'hanpe' diye adlandırdıklarını' gördüğünü ve bu kelimeyi kendi dillerine bu anlamda dahil ettiklerini ifade etmektedir. Yine 'V. yüzyılda Mekkeliler, Yemen'le olan ticaret ilişkileri esnasında oradaki *zengin sınıfın* monoteist olduğunu görmüş ve Hanifi, kelimenin Süryânî'deki diğer kullanımlarını bir yana bırakarak bunlar için kullanmışlardır' notunu düşmektedir (Beeston, s. 151; Rippin, s. 167, aktaran Ş. Kuzgun).
6. Hanif kelimesinin Arap edebiyatındaki izini sürdürdüğümüzde, sıhhatleri tartışmalı olduğu not düşülen bu kaynaklarda bazen Hıristiyan zahid, bazen Müslüman anlamında kullanıldığına dair görüşler var. Örneğin, Eymen b. Hureym'e ait bir şiirde 'hiçbir Hanifin tavaf etmediği, hiçbir kassın gece boyunca dua ederek ateşi önünde durmadığı, pişirilmesinde hiçbir hahamin hazır bulunmadığı' Cürçân şarabından bahsederken Hanif kelimesini Kas (Mecusi din adamı) ve Haham kelimeleriyle birlikte kullanmaktadır. Bazı alimlere göre, bu mısralarda geçen Haniften maksat Hıristiyan zahiddir (Wellhausen), bazı alimlere göreyse Haniften murad Müslümandır (Nöldeke ve Frantz Buhl). Bunun gibi, Hanif kelimesinin geçtiği birçok edebi eserde kelimenin anlamı (Hıristiyan veya İslam öncesi Arap zahid veya Müslüman), konusunda sürekli farklı görüşler ileri sürülmüştür.²³ Ancak kimliksel bir analizin ötesine geçerek bir değerlendirme yaptığımızda, bu şiirlerde veya hikâyelerde geçen haniflerin, ister Hıristiyan veya Arap zahid olsun ister Müslüman olsun, ortak bir özelliği dikkat çekmekte; uzak durmak. Bu eserlerde Hanif diye geçen kişilerin neye inandıkları net olarak bilinmeyen kişiler olduğu ve bir konuya veya bir davranışa mesafeli ve bazen aykırı duruşları öne çıkıyor.
7. Son olarak, bazı Batılı ve Müslüman araştırmacıların ulaştıkları ortak sonuçlardan biri Hanif kavramının asıl anlamının "eğilmek, dönme" olduğu gerçeğidir. Örneğin, Jouon'a göre Hanif "dönen kişi" mânasına gelir ve bağlama göre anlam değişir, yani kişinin hangi inançtan hangi inanca yöneldiğine göre kelime olumlu veya olumsuz ("putperest" veya "mümin") anlamı kazanıyor.²⁴ Yine Müslüman alimlerden Ebû Amr da benzer bir anlayışın altını çizerek, Hanifliği "hayırdan şerre veya şerden hayra " meyletme ayrıntısına dikkat çekerek kelimenin anlamının yerine göre hayırdan şerre, yerine göre de şerden hayra yönelmek bağlamında zıt anlamlara gelebileceğini ifade etmektedir.²⁵

Yukarıda yedi ayrı maddede özetleyebildiğimiz bu dilbilimsel çözümlemeyi aslında tek bir maddeye indirmek mümkündür. Konuyu çeşitli boyutlarda ele alan

²² N. E. Fâris ve H. V. Glidden, N. E. "The Development of the Meaning of Koranic Hanif, *Journal of the Palestine Oriental Society*, XIX/3, Jerusalem 1939-40, s. 1-13 (Aktaran, Kuzgun, DİA, Hanif maddesi)

²³ Bkz, Kuzgun DİA. Bkz. Fâris-Glidden, XIX/3, s. 3; ayrıca bk. Horovitz, s. 57-58; Moubarac, s. 153-154, 156; İA ,V/1, s. 216; Elz (Fr.j, III, 169)

²⁴ Youakim Moubarac, *Abraham dans le Coran*, Paris 1958, s. 153

²⁵ İsmail b. Hammad Cevheri, *eş-Şihâh*, "hmf md C. IV, Mısır, 1956; Lisânü'l-Arab, "hmf md.

Müslüman tarihçiler ve Batılı Oryantalistlerin görüşlerini İslam öncesi Arap edebiyatından elde edilen edebi ve tarihsel verilerle birleştirdiğimizde aslında kelimenin anlamı netleşmektedir. İster Süryanice olsun, isterse Arapça hanef kökünden türemiş olsun, Hanif kelimesi ‘geleneksel inanç ve pratiklerden uzaklaşma’ veya onlara bilinçli bir hoşnutsuzluğa dayalı ‘mesafeli duruş’, ‘bilinçli bir aykırılık’ ve bu aykırılığa dayalı bir ‘ötekileşmişlik’ anlamı taşımaktadır. Yine İslam öncesi Arap şiirlerinde veya hikâyelerde, ister Hıristiyan veya Arap zahit olsun ister Müslüman olsun, Hanif diye geçen kişilerin neye inandıkları net olarak bilinmeyen ve bir konuya veya bir davranışa mesafeli ve bazen aykırı duruşlarıyla öne çıkan kişiler olduğu anlaşılmaktadır. Hanif kelimesinin asıl anlam çerçevesi budur diyebiliriz. Diğer anlamlar, yani bazen monoteist, bazen dinsiz, bazen putperest, bazen sapkın, bazen Müslüman, bazen Hıristiyan anlamının verilmesi bağlamsal bir durum olup konuyu aktaran kişinin inanç konumuna göre değişmektedir. Herhangi bir inanç geleneğinin (Yahudi, Hıristiyan veya Pagan) içinden, gelenek taassubuyla bakan biri için, o gelenekten uzaklaşanlar sapık, döneke, kirli, dinsiz anlamında Haniftir. Yine aynı bağlamda, İslam’ın ilk ortaya çıkış evresinde bu taraftan bakan biri için, yukarıda saydığımız dini geleneklere aykırı ve mesafeli duran biri batılı reddeden, hakkı arayan, Tevhîd inancına sahip veya yakın, doğru ve hakikat arayışında olan anlamında Haniftir. Aslında Hanifliğin temel özelliği, dini olsun veya olmasın, hâkim geleneğe (*status quo*) karşı eleştirel ve aykırı bir tutumdur. Hanif, bu hâkim paradigmanın muhafızları için olumsuz, muhalifleri için olumlu anlam taşımaktadır.

II. PSİKOTARİHSEL VE PSİKOBİYOĞRAFİK ÇÖZÜMLEME

1950 li yıllardan sonra popüler olan “psikotarih”, Tarih alanında oldukça yeni bir yaklaşımdır. Bu yaklaşım tarih yazımında bireylerin ve grupların psikolojisine vurgu yapar. Başka bir ifadeyle, psikotarih genelde psikolojinin, özelde psikanalizin tarih çalışmalarına uygulanmasıdır. Psikanalizin kurucusu Sigmund Freud bu interdisipliner yaklaşımın ilk temsilci ve uygulayıcılarından biridir.²⁶ Tarihçiler bireyleri, grupları, yazılı dökümanları, sözel aktarılan haberleri ele alırken ve olayları açıklarken geleneksel olarak siyasi, ekonomik, askeri ve sosyal faktörleri dikkate alırlar. Ellili yıllara kadar bu faktörlerle ilintili bir tarih yazıcılığı hâkimdi. Psikotarih yöntemi bu geleneksel anlayışı değiştirmektedir. İnsan davranışını harekete geçiren saiklerle (motivasyon) ilgilenen psikotarih geçmişini incelerken, gözden kaçan, ihmal edilmiş veya bilinçli olarak görmezlikten gelinmiş problem ve konulara, özellikle insanı motive eden unsurlara yoğunlaşır. Tarihsel süreçlere bakışımıza yeni boyutlar kazandıran bu yaklaşım, geçmişin dinamiklerine yönelik anlayışımızı da zenginleştirmektedir.

Psikotarihçiler insanın ruhsal ekolojisinin ve bununla ilintili olarak toplumsal ve kültürel paradigmanın değişimine ve dönüşümüne ilişkin çok sayıda eserler vermişlerdir.²⁷ Günümüzde yaşayan ünlü psikotarihçilerden biri olan DeMause’a göre bu değişim ve dönüşümde çocukluk tarihi ve çocuk yetiştirme biçimi önemli bir rol oynamaktadır. Bütün tarihsel değişimlerin arkasındaki nihai kaynak kuşak baskısı yoluyla değişen çocuk yetiştirme usulleridir (*psychoclasses/ psychogenic modes*). DeMause’a göre bu ebeveynin çocuklarının psikolojik yaşıyla empati kurarak duygusal

²⁶ Sigmund Freud’un tartışmalı eserlerinden *Totem ve Taboo*, *Musa ve Tek Tanrıçılık*, ve *Medeniyet ve Memnuniyetsizlik* adlı kitapları kayda değer birer psikotarih örneği olarak değerlendirilebilir. Sigmund Freud’u takiben, *Çocukluk ve Toplum* (*Childhood and Society*), *Genç Adam Luther* (*Young Man Luther*) ve *Gandhi* adlı eserleriyle Erik Erikson; Faşizm Psikolojisi (*The Mass Psychology of Fascism*) adlı eserleriyle Wilhelm Reich; Özgürlük Korkusu (*The Fear of Freedom*) adlı eseriyle Erich Fromm; ve Otoriter Kişilik (*The Authoritarian Personality*) çalışmasıyla Theodor Adorno bu alana anlamlı katkılarda bulunmuşlardır.

²⁷ Bkz. Sigmund Freud, Erich Fromm, Erik Erikson, Theodor Adorno, ve Lyd deMause

anlamada o yaşa geri dönme kapasitesiyle ilgilidir.²⁸ Böylece, kendi çocukluğunda yaşadığı (olumsuzlukları) aynı yaştaki kendi çocuğuna yaşatmayan ebeveyn toplumsal ve kültürel değişim ve dönüşümün önünü açmaktadır (*The regression-progression process*). Kısaca özetlersek, psikotarihçiler toplumsal değişim ve dönüşümlerin çocuk yetiştirme usulleriyle yakinen ilgili olduğuna dikkat çekerek tarihi olayları ebeveyn-çocuk ilişkisinin ırettiği yeni kuşak bireylerin ruhsal gelişimleri üzerinden okurlar.

Hanif kavramının anlam bilmecesinde bizi bütünlüğe biraz daha yaklaştıracak ikinci önemli parça bu psikotarih yaklaşımında saklıdır. Bu kavramın ne ifade ettiğini anlamak için Hanif diye vasıflandırılan tarihsel şahsiyetlerin zihinlerine girebilmemiz gerekiyor. Bu bağlamda, İslami gelenekte Hanif deyince akla ilk gelen ve ismi bu sığfata endekslenmiş şahsiyet Hz. İbrahim'dir. Hz. İbrahim kimdir? O'na neden Hanif deniyor? Hz İbrahim'i Hanif yapan şey neydi?

Hz. İbrahim kimdir?

İsmi, gerçek bir şahsiyet olup olmadığı, yaşadığı zaman ve mekan konusu uzmanlarca tartışılan Hz. İbrahim Kitabı Mukaddes'e göre İsrail oğullarının üç büyük atalarından ilkidir. Yahudilere göre Tanrı Hz. İbrahim'le sözleşme yaparak onu büyük bir milletin babası yapacağına söz vermiştir. Hz. İbrahim aynı zamanda Hıristaynlık ve İslam için de önemli bir şahsiyettir. İslami geleneğe göre, Hz. İbrahim'in Hz. Hacerden olan ilk oğlu İsmail Arapların babası; Hz. Sare'den olan Hz. İshak (Isac) ise Yahudilerin babasıdır.

Hz. İbrahim'e ilişkin hikâye Tevrat'ın Yaratılış kitabında geçer. Burada Hz. İbrahim, babası Terah ile birlikte Mezopotamya'da bulunan Ur şehriden göç ederek Haran'a yerleşen bir çobandır. Tevrate göre, o zamanlarda insanlar birden fazla tanrıya inanırdı. Hz. İbrahim'in babası (Terah) da geçimini bu tanrıların putlarını satarak sağlayan insanlardan biriydi. İnsanlara tek tanrı inancını öğreten ilk kişi Hz. İbrahim'di. Tevrat'ta verilen sınırlı bilgiye ek olarak Yahudi sözlü gelenekte (*Midrash*) de Hz İbrahim'le ilgili çeşitli hikâyeler anlatılır. Hz İbrahim'in putlarla alay edip onları kırmasına ilişkin rivayetler bu sözlü kaynaklara dayanır. Hz. İbrahim ve çocukluğuna ilişkin hikâye, bazı küçük nüansları²⁹ dikkate almazsak, İslami gelenekte de aynı içeriğe sahiptir; hikâye neredeyse aynı ana fikir etrafında gelişmektedir.

Yahudi ve İslam Kaynaklarına Göre Hz İbrahim'in Çocukluğu

Tevrat'ta Hz. İbrahim'in çocukluğuna ilişkin bir bilgi yoktur. Bu konuyla ilgili bilgilerimiz Sözlü Yahudi rivayetlere dayanır. Bu rivayetlere göre, Hz, İbrahim'in babası oğlu İbrahim'i Nemrut'tan korumak için doğduktan sonra mağarada saklıyor.³⁰ İslam kaynaklarında bu olay iki ayrı şekilde aktarılmaktadır; İbnu'l-Esir'e göre,

²⁸ Burada ileri sürülen görüşler ve detayı için bakınız; Lloyd DeMause (1995) *The History of Childhood*. Northvale, New Jersey: Jason Aronson; Lloyd DeMause(1982). *Foundations of psychohistory*. New York: Creative Roots; Lloyd DeMause (2002). *The Emotional Life of Nations*. New York: Karnac

²⁹ Hz. İbrahim'in hayatın ilişkin Yahudi ve İslam kaynaklarında görülen en büyük farklardan birisi Hz İbrahim'in babasının ismidir. Yahudi kaynaklarına göre Hz. İbrahim'in babasının adı Terah'dır, İslam kaynakları ve Kur'an'a göre, Hz. İbrahim'in babasının adı Azer'dir. Müslüman tefsirciler ve tarihçiler bu fark konusunda çeşitli izahatlar yapmaktadırlar. Bu tartışma çalışmanın konusu için çok önemli bir ayrıntı olmadığı için üzerine durmuyoruz. [Bu arada şunu da belirtmekte fayda var: *Psiko-tarih'i önemli kılan hususlardan birisi de bu konudur. Psiko-tarih için yukarıda bahsedilen türden farklılıklara yoğunlaşmadan hikâyenin ana temasına (grand narrative) odaklaşmak daha önemlidir.*] Ancak konunun detayı için bakınız: İbni Kesir, Tefsiru'l Kur'an'ı-Azim, C.II, s. 149; Ebu Abdillah Muhammed b. Ahmed el-Ensari Kurtubi, el_cami'li Ahkami'l_Kur'an, C. II, Mısır, 1967, s. 22; Yusuf ed-Decevi, Daru'l-Maarifi'l-İslamiyye C, I, Tahrân, 1933, s. 25; A.J. Wensinck, İbrahim, İ.A., C. V/2, İstanbul,1950 s.378

³⁰ Kaufman Kohler, *Abraham*, J.E., V.I, London, 1901, p.86

müneccimlerin uyarısını dikkate alan Nemrut, bölgedeki tüm kadınları kontrol ederek kimin hamile olduğunu tespit etmiş ancak Hz. İbrahim'in annesinin hamileliğini tespit edememiştir.³¹ Taberi'ye göre, Nemrut kadınlarla erkekleri tecrit ederek söz konusu bu hamileliği engellemeye çalışmış, ancak Nemrud'un güvendiği yakın adamlarından olan Azer, bir vesileyle mecburen kadınların bölgesine gönderilmiş, sıkı sıkıya tembihlenmesine rağmen, Azer bu ziyarette karısıyla birlikte olmuş ve onu hamile bırakmıştır. Daha sonra, Azer hem bu durumu örtbas etmek hem de çocuğunu korumak için karısını bir mağaraya götürüp saklamış ve Hz. İbrahim bu mağarada doğmuştur.³²

Yahudi kaynaklara göre, Hz. İbrahim mağarada üç yıl kalır, sonrasında babası Terah onu mağaradan çıkararak evine götürür, mağaradan çıkan çocuk İbrahim ilk önce güneşi görür ve 'işte benim Tanrım budur' der. Gün batıp ay ve yıldızlar ortaya çıkınca; 'işte şu ortadaki(ay) benim Tanrım, etrafındakiler de onun hizmetkârlarıdır' der. Daha sonra Hz. İbrahim babasına yerin ve göğün nasıl yaratıldığına ilişkin sorular sorar ve bunların bir yaratıcısının olması gerektiğini söyler, böylece çocuk İbrahim babasını Tanrının birliğine inandırmaya çalışır.³³

İslam kaynaklarına göre, Hz. İbrahim mağarada 15 ay kalmıştır, bu 15 ayda 15 yıla tekabül eden bir büyüme hızıyla büyümüş ve böylece Hz. İbrahim 15 yaşındaki bir bireyin (ergen) vücut ve zekâ seviyesine ulaşmıştır.³⁴ Ergen İbrahim annesinden onu mağaradan çıkarmasını ister, annesi de onu kimse görmesin diye gece mağaradan çıkarır. Hz. İbrahim ilk defa yıldızları görür ve diğerlerinden parlak olan Müşteri yıldızına "işte benim rabbim budur" der; daha sonra o yıldız kaybolunca "ben kaybolanları sevmem" der. Sonra gökte ayı görür "işte rabbim budur" der. Sabahleyin güneşi görünce de "işte rabbim budur, bu daha büyük" der; Akşam olup güneş batınca, "ey kavmim ben sizin şirk koştuğunuz şeylerden uzağım, ben yüzümü yeri ve gökleri yaratana çevirdim ve artık ben O'na ortak koşanlardan değilim"³⁵ der.

Sözlü Yahudi kaynaklara göre, Hz. İbrahim'in babası Terah put ustasıydı; put yaparak ve satarak geçimini sağlıyordu. Hz. İbrahim de çocukluğunda babasının yanında çalışmış, ona yardım etmiş ve babasının yaptığı putları satmıştır.³⁶ Hz. İbrahim'in putlarla alay edip, onları parçalamasına ilişkin Yahudi sözlü gelenekte aynı ana temayı içeren farklı rivayetler bulunmaktadır. Örneğin *Midraş* rivayetlerine göre, Hz. İbrahim putlara yemek ikram eder, yenmediğini görünce daha iyi yemekler ikram eder, yine yenmediğini görünce Hz. İbrahim kızar ve onları ateşe atarak yakar. Babası duruma vakıf olunca, Hz. İbrahim, putların kendi aralarında kavga yaptığını ve en büyük putun diğerlerini ateşe attığını söyler. Babası; "görmeyen, yürüyemeyen ve bir şey istemeye gücü yetmeyen bir şeyin bunları yaptığını nasıl söyleyebilirsin?" der. Hz. İbrahim de, "öyleyse nasıl oluyor da işitmeyen, görmeyen bu tanrılara tapıyor ve gerçek olan Tanrı'yı terk ediyorsun?" diye babasına karşılık verir.³⁷ Bir başka sözlü rivayette, Hz. İbrahim babasının dükkânındayken, bir adam gelip put almak ister, Hz. İbrahim adama kaç yaşında olduğunu sorar. Adam 70 yaşında olduğunu söyler. Bunun üzerine, Hz. İbrahim "dün yapılmış senden daha genç bir tanrıya nasıl inanırsın?" diyerek adamı ayıplayarak alay eder. Diğer sözlü bir rivayette de *Midraş* rivayetine benziyor, yine aynı hikâye ancak burada yemeği put haneye bir kadın getirmiş, Hz. İbrahim'in

³¹ Ibnu'l-Esir, *el-Kamil*, C.I, s. 95

³² Taberi, *Tarih*, C.I, s. 236-237

³³ Kohler, *Abraham*, p. 81.

³⁴ Kuzgun, *Haniflik*, s. 39.

³⁵ Kur'an-ı Kerim, En'am, 78

³⁶ Kuzgun, *Haniflik*, s. 43-48

³⁷ Köhler, *Abraham*, s. 86

putları yakması üzerine olay Nemrut'a ulaşmış, Nemrut da İbrahim'i huzura çağırarak sorgulamıştır. Bu sorgulamada Hz. İbrahim mantığını kullanarak Nemrut'u zor durumda bırakınca, onu ateşe atmakla cezalandırır. Ancak Tanrı bizzat kendisi gökten inerek İbrahim'i ateşten kurtarır ve Hz. İbrahim'e, "seni Keldanilerin ateşinden kurtaran Tanrı benim" der.³⁸

İslam kaynaklarında da yukarıdaki değişik rivayetlerde öne çıkan temel unsurlar yer almaktadır; 15 yaş civarında olan İbrahim, put imalatçısı olan babası Azer'e yardım eden ve ona zaman zaman putlarla ilgili sorular soran bir –günümüz tabiriyle- tipik bir ergendir. İslam tarih kaynakları, Yahudi sözlü kaynakları gibi, Hz. İbrahim'in putlardan hoşnutsuzluğunu, onun putları satmaya isteksiz olduğunu ve putlarla dolaşırken "fayda ve zararı olmayan bu putları kim alır?" diye bağırarak putlarla dalga geçtiğini aktarırlar.³⁹ Yahudi sözlü gelenekte aktarılan putlara yemek yedirme hadisesi⁴⁰, bunun üzerine babasıyla olan diyalog⁴¹ Kur'an-ı Kerim'de de geçmektedir. Kur'anı Kerimde anlatıldığına göre, İbrahim'in bu tutumunu gören babası, günümüzde hemen her bababın yaptığı gibi, ona kendi dinini öğretme gayretine girer ve onu putlara kurbanların kesildiği bayrama götürmeye çalışır. Ancak, İbrahim yolda 'hastayım' der, gitmez. Halk uzaklaştıktan sonra İbrahim puthaneye gider, önlerine konulan yemeği yemeyen putlara "yemez misiniz" diye seslenir, putlardan ses çıkmayınca, eline bir balta alır ve en büyük olanı hariç diğer tüm putları parçalar, baltayı da büyük putun omzuna koyar. Halk merasimden dönünce durumu görür ve İbrahim'e bunları kim yaptı diye sorarlar, O da alay edencesine en büyük putun yaptığını, ona sormaları gerektiğini söyler. Olay Nemrut'a intikal eder, Nemrut İbrahim'i huzuruna çağırır ve aralarında Yahudi sözlü gelenekte geçen diyaloga benzer bir konuşma geçer: Hz. İbrahim "benim rabbim diriltir ve öldürür" der, Nemrut iki mahkûmu örnek vererek kendisinin de öldürüp dirilteceğini söyler.⁴² Bunun üzerine Hz. İbrahim "Benim rabbim güneşi Doğudan doğurur, sen onu Batıdan doğur"⁴³ der. Nemrut İbrahim'le baş edemeyeceğini anlayınca onu hapse atar. Hz. İbrahim'in mahkûmiyeti yedi yıl sürer, sonra Nemrut büyük bir ateş yakar ve Hz. İbrahim'i mancınıkla ateşe attırır. Allah (c.c.) ateşe "Ey ateş İbrahim'e serin ve esenlik ol"⁴⁴ diye emreder ve İbrahim ateşten kurtulur.⁴⁵

Gerek Yahudi kaynaklar, gerekse İslam kaynaklarında farklı ayrıntılarla anlatılan Hz. İbrahim rivayetlerinde bütün değişik anlatılara rağmen aslında değişmeyen ortak bir kurgu ve ortak bir ana temanın var olduğu görülmektedir. Rivayetlerdeki ana unsurlar şöyle:

1. Putlara tapan gelenekçi pagan bir toplum
2. Bu toplumun temsilcisi/lideri (Nemrut)
3. Bu toplumun üyesi ve bu pagan inanç sisteminden geçimini sağlayan bir baba (Tareh/Azer)
4. Bu sistemden kaçak büyüyen ve onu alay ederek eleştiren bir evlat (İbrahim)

Hikaye tüm versiyonlarında gelenekçi pagan toplumun imtiyazlı yönetici sınıfının imtiyazını kaybetme endişe ve korkusuyla başlıyor. Mevcudu iyi okuyup geleceği

³⁸ Kuzgun, *Haniflik*, s.46-47.

³⁹ Taberi, *Tarih*, s.236

⁴⁰ es-Saffât, 91

⁴¹ Meryem, 42-46

⁴² Taberi, *Tarih*, C.I, s. 240

⁴³ es-Saffat, 91-95; Enbiya, 57-63; Bakara, 258

⁴⁴ Enbiya, 69

⁴⁵ Kuzgun, *Haniflik*, s. 45

tahmin edebilen “kahinlerin” uyarısıyla başlar bu kaygı. Bu korkunun/değişimin kaynağı hemen her versiyonda, doğmuş veya yetişkin biri değil, doğacak bir çocuktur. Nemrut bu doğumu/değişimi/yenilenmeyi engellemek için her türlü tedbiri almaktadır. Ve aslında ironik bir şekilde değişimi hazırlayan da bu tedbirlerdir.⁴⁶ Çünkü, o değişimi gerçekleştirecek çocuk tedbirlerden dolayı gizlice doğar ve büyür, böylece toplumun asimile eden etkisinden de uzak kalmış olur. Hikayenin tüm versiyonlarında İbrahim baba ve babanın temsil ettiği toplumsal yapının etkisinden uzak büyümekte olan bir çocuktur.

İbrahim, Ergenlik ve Haniflik İlişkisi

Şimdi Hz. İbrahim hikâyesine tekrar dönelim; Bu hikâyenin en can alıcı noktası genç İbrahim’in putlarla alay edip onları parçalaması ve bu inanca saçma bir inanış diye meydan okumasıdır. Peki, genç İbrahim’i bu davranışa sürükleyen neydi? İbrahim putlarla ve puta tapan kavmiyle neden alay etti? Bu inancın saçmalığını nasıl fark etti? İbrahim’de ki bu sorgulamayı tetikleyen veya motive eden şey neydi?

Hikâyenin hemen her versiyonunda, putları tiye alan İbrahim 15 yaş civarındadır, yaş konusunda çok sağlam bir kaynak olmasa da, hikâyeyi nakledenler İbrahim’i özellikle bu yaş civarında tanımlıyorlar. Bu ayrıntı manidardır ve sorularımızın cevabı da insan fitratının bu ayrıntısında saklıdır. Şöyle ki, 15 yaş civarı bireysel gelişimde önemli bir dönüm noktasıdır, çocukluktan yetişkinliğe geçiş aşamasıdır. On beş yaşındaki bir birey artık ne çocuktur ne de tam bir yetişkindir. İkisi arası bir yerde “yetişkinleşen” bir insandır. Modern psikolojide bu gelişimsel olguya “ergenlik” (*adolescence*) adı verilir. Başta bedensel olmak üzere, zihinsel, duygusal, sosyal ve spiritüel anlamda bireyde ciddi değişim ve dönüşümlerin yaşandığı bu ergenlik evresi, günümüzde çok sayıda teorik ve pratik araştırmalar yapılarak oldukça kapsamlı bir şekilde incelenmektedir. Çocukluktan ergenliğe geçen bireyde önce fizyolojik değişiklikler görülür; eller, ayaklar, kollar bacaklar aniden büyür, ses kabalasır, cinsel organlarda değişim olur, birey artık üreyebilme kapasitesine ulaşmıştır. Zihinsel gelişim alanında son yüzyıla damgasını vuran İsviçreli bilim insanı Jean Piaget’e göre, ergenliğe giren çocuklar akıl yürütme ve problem çözme kapasitelerinde çok büyük bir ilerleme gösterirler. Birey artık soyut düşünebilmekte, hem gerçek hem de farazi durumlar hakkında akıl yürütebilmektedir.

Bu ani değişim ve dönüşüm bireyin hayatında birçok anlamda etkili olmaya başlar. Birey şimdi hem yeni bedenine hem de çocuksu naif perdenin kalktığı yeni sosyal dünyaya uyum sağlama mücadelesi vermekte, bu yüzden sık sık duygusal gelgitler yaşamakta, zaman zaman huysuzluk, aksilik ve asilikler sergileyebilmektedir. Yapılan araştırmalar gösteriyor ki ergenler ulaştıkları bu yeni zihinsel kapasiteyle kendi dünyalarına yeniden kendilerince şekil verme süreci yaşarlar; Sosyal ilişkilerinde, toplumsal alanda, inanç ve dini hayatta rasyonelliğin ağır bastığı yeni ihtimal ve imkânların hayalini kurarlar. Çocukluk ezberleri ve masalımsı dünya görüşü çözümler, ebeveyn otoritesi yavaş yavaş zayıflar ve hatta bazen daha düne kadar sorgulamadan inanıp itaat ettikleri inanç ve geleneklere, kendi rasyonel/soyut düşünce kapasitelerinden kaynaklanan bir özgüvenle meydan okumaya ve sorgulamaya başlarlar.

Bireyin psikososyal gelişimini sekiz ayrı aşamada ele alan psikanalist Erik Erikson, bütün insanların gelişim sürecinde çeşitli kritik krizlerle yüzleştiğini ileri sürer. Ona göre bu krizlerin en büyüğü, “kimlik krizi”, ergenlikte ortaya çıkar ve erken

⁴⁶ Yani eğer Nemrut herhangi bir tedbir almasa, İbrahim normal şartlarda büyüse, belki o da babası gibi bir put ustası olabilirdi.

yetişkinliğe kadar devam eder. Erikson'a göre bu krizin en önemli boyutu ergenin kim olduğunu belirlemesidir.⁴⁷ Ergen bu süreçte kendine en uygun olanı bulmak için çok sayıda farklı (mesleki, ideolojik, etnik) roller dener. Çoğu zaman bu roller ergeni belirgin bir şekilde ebeveyninden ayıştıracak seçeneklerdir. Örneğin, eğer ebeveyn dindar değilse, ergen dindar bir kimlik deneyecektir, ebeveyn eğer dindarsa, ergen dindar olmayan veya farklı bir dindarlığı tercih edecektir. Ebeveyn tutucuysa, güvenlik ve emniyeti önceliyorsa, ergen riskli ve tehlikeli aktivitelere yönelecektir veya en azından ebeveynin kimliğinin zıddına olan seçenekler ergen için ilginç ve çekici gelecektir, deneyemese bile özenip öykünecektir.⁴⁸

Şimdi insan gelişimine ilişkin yukarıda özetle verdiğimiz evrensel⁴⁹ tespitlerle put kıran İbrahim hikâyesine dönüp baktığımızda, soyut/ rasyonel düşünce seviyesine ulaşmış ve bu gelişimsel dönüşümden mühlhem, babasından farklı kendi inanç, kimlik ve kişiliğini inşa etmeye çalışan bir gençle (ergen) karşı karşıya olduğumuz aşikârdır. Öyle anlaşılıyor ki, İbrahim on beş yaşlarına ulaştınca, yavaş yavaş çocukluk dönemi naif ve somut düşünce sınırlamalarından kurtulur ve soyut düşünce seviyesine ulaşır. Böylece daha rasyonel düşünmeye başlar, çocukluk ezberleri bozulur. Çevresinde gördüğü saçmalıkları fark etmeye başlar. Fark ettiği saçmalıklar içerisinde muhtemelen en çarpıcı ve belirgin olan da halkın babasının yaptığı cansız putlara yemekler sunması ve tapınmasıdır. İlgili hikâyelerde tasvir edilen genç İbrahim tam bir ergen ruhu sergilemekte, karşısındaki put yapan veya satan babası dahi olsa bu saçmalıklarla alay etmekte, cesaretle eleştirmekte ve bedeli ateşe atılmak olsa da aklın rehberliğinden taviz vermemektedir. Ayrıca, ateşe atılıncaya kadar, gerek babasıyla, gerek toplumla, gerek Nemrutla olan mücadelesinde İbrahim yalnızdır, güç ve ilham aldığı tek kaynak aklı ve ergen ruhudur. Tüm rivayetlerde Tanrı İbrahim ateşe atıldıktan sonra bir koruyucu olarak sahneye çıkmaktadır.

Kısaca özetlersek, Hz. İbrahim'in hikâyesini psikolojik açıdan yeniden okuduğumuzda, geleneği ve geleneksel pagan inancı temsil eden otoriteyle (bu otorite hem İbrahim'in öz babasıdır, hem toplumdur, hem de Nemrut'tur) geleceği temsil eden bir evladın çatışmasını ve hakkaniyet mücadelesini görürüz. Genç İbrahim babasının mensubu olduğu pagan geleneği mantıksal kıstaslar doğrultusunda eleştirmekte ve alay etmektedir. İbrahim babasının ve toplumun pagan inancına bilinçli bir hoşnutsuzluğa ve mantıksal muhakemeye dayalı mesafeli, aykırı ve saldırgan bir tutum sergilemekte ve bu tutumun bedeli olarak sapıklıkla suçlanmakta, toplumsal dışlanmaya ve cezalandırılmaya maruz kalmaktadır. Hz. İbrahim'in bu aykırı tutumu ve sapıklıkla suçlanıp cezalandırılması birinci bölümde detaylıca ele aldığımız Hanif kavramının taşıdığı anlamlarla birebir örtüşmektedir. Hz. İbrahim'in Hanif diye anılmasının ve böyle bir sıfatın onun ismiyle özdeşleşmesinin tarihsel arka planında onun bir ergen/genç olarak babasının ve toplumun inancıyla ters düşmesi; bu taklide dayalı geleneksel pagan inancıyla alay edip tehdit ve ötekileştirmelere rağmen taviz vermeden mücadele etmesi gerçeği bulunmaktadır.

III. KUR'ÂN AYETLERİ BAĞLAMINDA HANİFLİK

⁴⁷ Erik H. Erikson, *Identity, youth and crisis*. New York: Norton, 1968

⁴⁸ J.R. Harris, *The nurture assumption: Why children turn out the way they do*. New York: Free Press, 1998

⁴⁹Gelişim psikolojisinin ileri sürdüğü teorilerin büyük çoğunluğunun yapılan kültürler arası binlerce araştırmayla evrenselliği ispatlanmıştır. Zaman zaman spekülasyon konusu olan ergenlik aşaması da evrensel olarak tespit edilmiş gelişim olgularından biridir. Aslında Hz. İbrahim'le ilgili rivayet edilen antik hikâye de ergenliğin evrensel bir gelişim aşaması olduğunu ispatlar niteliktedir. İbrahim'in 15 yaş civarında putlarla alay etmesi, babasının putperest inancına meydan okuması ve onunla bu açıdan çatışması ergenlik döneminin özellikleriyle örtüşmektedir.

Çalışmanın bu aşamasına kadar Hanif kavramının anlam kodlarını netleştirmek adına önce kelimenin kökeni ve değişik kullanımları üzerine dilbilimsel çözümlenmeleri sunduk. Sonra, Haniflikle ismi özdeşleşmiş olan Hz. İbrahim'in çocukluk ve gençlik yıllarını psikotarihsel bir yaklaşımla ele aldık. Şimdi, Kur'an-ı Kerimde yedi ayrı sürede 12 defa geçen Hanif kelimesinin Kur'an'da hangi bağlam ve anlamlarda geçtiğini ele alarak haniflik yapboz bilmecesindeklibütünleştirici son parçayı yerine koymaya çalışacağız.

Kurani Kerimde Hanif kavramının geçtiği ayetler:

1. **Bakara Suresi, 135:** "Yahudi veya Hıristiyan olun ki doğru yolu bulasınız' dediler. De ki "Hayır (biz) Hanif olan İbrahim'in milletine (tabiiyiz). O müşriklerden değildi."
2. **Al-i İmran Suresi, 67:** İbrahim, ne Yahudi idi, ne de Hıristiyanı; ancak, O Hanif bir Müslümandı, müşriklerden de değildi.
3. **Al-i İmran Suresi, 95:** De ki: "Allah doğru söyledi. Öyleyse Hanif İbrahim'in milletine uyun. O, müşriklerden değildi."
4. **Nisa Suresi, 125:** İyilik yaparak kendini Allah'a teslim eden ve Hanif olan İbrahim'in milletine uyandan daha güzel din'li kimdir? Allah, İbrahim'i dost edinmiştir.
5. **En'am Suresi, 79:** "Gerçek şu ki, ben bir Hanif olarak yüzümü gökleri ve yeri yaratana çevirdim. Ve ben müşriklerden değilim."
6. **En'am Suresi, 161:** De ki: "Rabbim gerçekten beni doğru yola iletti, dimdik duran bir dine, Hanif İbrahim'in milletine. O, müşriklerden değildi."
7. **Yunus Suresi, 105:** Ve: "Bir Hanif olarak yüzünü dine doğru yönelt ve sakın müşriklerden olma,"⁵⁰
8. **Nahl Suresi, 120:** Gerçek şu ki, İbrahim (tek başına) bir ümmetti; Allah'a gönülden yönelip itaat eden bir Hanifdi ve o müşriklerden değildi.
9. **Nahl Suresi, 123:** Sonra sana vahyettik: "Hanif olan İbrahim'in milletine tabi ol. O, müşriklerden değildi."
10. **Hac Suresi, 31:** Hanifler olarak, O'na (hiçbir) ortak koşmaksızın (kesin ve yiyin). Kim Allah'a ortak koşarsa, sanki o gökten düşmüş de onu bir kuş kapıvermiş veya rüzgar onu ıssız bir yere sürükleyip atmış gibidir.
11. **Rum Suresi, 30:** Öyleyse sen yüzünü bir Hanif olarak dine, Allah'ın o fitratına çevir; ki insanları bunun üzerine yaratmıştır. Allah'ın yaratışı için hiçbir değiştirme yoktur. İşte dimdik ayakta duran din (budur). Ancak insanların çoğu bilmezler.
12. **Beyyine Suresi, 5:** Oysa onlar, dini yalnızca O'na halis kılan Hanifler olarak sadece Allah'a kulluk etmek, namazı dosdoğru kılmak ve zekâtı vermekten başkasıyla emrolunmadılar. İşte en doğru (dimdik ve sapasağlam) din budur.

Yukarıda verdiğimiz on iki ayetin yedisinde Hanif kavramı Hz. İbrahim'i tanımlayan bir sıfat olarak kullanıldığı aşikârdır. Geriye kalan ayetlerden üçünde (En'am, 79; Yunus, 105; Rum,30) Hz. İbrahim'in adı geçmeden yine Allah'ın istediği bir sıfat, bir tutum olarak geçmektedir. Geriye kalan iki ayette (Beyyine, 5 ve Hac,

⁵⁰ İlgili ve tamamlayıcı olduğu için 106. Ayeti de burada zikretmek gerekir: " Allah'ı bırakıp da *sana ne fayda ne de zarar verebilecek olan şeylere yalvarma*. Eğer böyle yaparsan, şüphesiz ki sen zalimlerden olursun."

31) Hanif kelimesi çoğul kullanılmakta ve yine övülen bir sıfat ve tutum olarak geçmektedir.

Çeşitli mealleri incelediğimizde, meal yazarları Hanif kavramını tercüme ederken çoğunlukla kavramı olduğu gibi değil de kendileri bu kavramdan ne anlıyorlarsa ona göre çevirdiklerini görüyoruz. Bununla beraber, bazı yazarlar Hanif kavramını parantez içinde verirken bazı yazarlar da kelimenin orijinallliğini koruyarak kendi yükledikleri anlamları paranteze almaktadırlar. Haniflik kelimesinin anlam konusundaki çeşitliliğin meal yazarlarının çevirilerine de yansıdığı görülür. Ancak, buna rağmen meal yazarları Hanifliği bir din olarak tanımlamazlar. En yaygın kullanılan anlamlar şöyle : “muvahhid”, “Allah’ın birliğini taniyan”, “dos doğru”, “tek Allah’a inanan”, “küfürden, şirkten uzak”, ve “doğruya yönelen.”

Hanif kelimesinin geçtiği ayetlerin ister her birini ayrı ayrı, ister diğer ayetlerle ve Kur’ân-da geçen Hz. İbrahim konusuyla ilişkilendirip bir bütün olarak değerlendirelim, bu kavram bir dinin ismi olarak değil, bir tutum ve tavır olarak geçmektedir. Bu tavır taklide dayalı ezber bir tutum değil, rasyonel akıl ve muhakemenin önderlik ettiği eleştirel bir tutumdur. Hz. İbrahim’in Hanif olarak vasıflandırıldığı ayetlerde dikkat çeken bir husus da söz konusu ayetlerin “o müşriklerden değildi” vurgusuyla bitmesidir. Buradan da anlaşılacağı üzere, Hanifliğin anlamında neye inanıldığından ziyade, neye inanılmadığı daha fazla ön plana çıkmaktadır. Hanif neye inanmayacağı konusunda nettir ama neye inanacağı konusunda Erik Erikson’un kimlik inşa sürecinde adına “moratoryum” dediği⁵¹ türden bir arayış içerisinde. Batılı fark edip reddeden ama hakkın ne olduğunu araştıranıdır.

Kısaca toparlayacak olursak, Kur’ân-ı Kerim’de 12 ayrı ayette geçen Hanif kelimesi Hz. İbrahim’i betimlemekte, onun batıldan uzaklaşıp hakikate yönelen tutumuna/özelliğine gönderme yapmaktadır. Kelime bu bağlamda batıl, küfür ve saçma olandan bilinçli bir yüz çevirme, mesafeli durma ve doğruya yönelme anlamı taşımaktadır. Ayetlerde Hanifliğin Hz İbrahim’in dini olduğuna dair her hangi bir işaret bulunmamaktadır. Ayrıca, Şemsettin Günaltay’ında işaret ettiği gibi, bu ayetlerin hiç birinde hanif kavramı cahiliye dönemine ait bir dini akıma işaret etmemektedir.⁵² Kur’ân’da geçen bu anlam çerçevesi daha önceki dilbilimsel ve psikotarihsel çözümlmelerden elde ettiğimiz anlamla örtüşmektedir.

SONUÇ

Hz. İbrahim üç büyük semavi din (Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam) için önemli bir şahsiyettir. Dinler tarihinde, tek tanrıcılık (monotheism) Hz. İbrahim’le başlar. Hz. İbrahim İslami Tevhit inancının oluşumunda da önemli bir sembolik şahsiyettir. Bu vesileyle, Hz. İbrahim’e Kur’ân-ı Kerim’de atıfta bulunulur ve onun “Hanif ve Müslüman” olduğu vurgulanır. Çalışmamızın önceki bölümlerinde de işaret edildiği gibi, “Hanif” kavramı aslında daha çok bir sıfat olarak kullanılmasına rağmen, genellikle İslam öncesi cahiliye Arap toplumuna kadar varlığını sürdüren Hz. İbrahim tarafından tebliğ edilen bir dinin adı olarak kabul edilmektedir.

Aslında kelimenin dilbilimsel analizini yapan çoğu araştırmacı, Hanifliğin bir din adı olmayıp, “sapık”, “ikiyüzlü”, “murdar”, “dönek”, “dinsiz”, “ahlaksız” vb anlamlara geldiğini ileri sürmesine rağmen, Hanifliğin Hz. İbrahim’in dini olduğu

⁵¹ Erik H. Erikson, *Identity, youth and crisis*. New York: Norton

⁵² Günaltay, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*, s. 83

yönündeki yaygın inanış çeşitli sebeplerden dolayı devam etmektedir. Bu sebeplerden bir tanesi İslam dünyasının Batılı müsteşriklerin görüş ve çalışmalarına güvenmemesidir. Hatta, Müsteşriklerin bu bağlamdaki görüşlerine şüpheyle yaklaşan bazı Müslüman araştırmacılar, onların ileri sürdükleri tezleri çürütmek ve Hanifliğin bir din olduğunu ispatlamak için ekstra çabalar sarf etmişlerdir. İkinci önemli sebepte konuyla ilgili tarihsel rivayetleri ve dilbilimsel çözümlenmelerle ortaya çıkan çelişkili durumu anlamlı bir uzlaşıyla çözecek bir tarih metodolojisinin olmayışıdır.

Biz bu çalışmamızda, Haniflik kavramını çağdaş psikoloji (psikanaliz) kuram ve araştırmaları ışığında ortaya çıkan *psikotarih* ve *psikobiyoğrafi* disiplinleri çerçevesinde ele alarak, konuyu Hz. İbrahim'in çocukluğu, ergenliğ ve gençliği üzerinden değerlendirmeye çalıştık. Ulaştığımız sonuç *hanflik* kavramına yüklenen hemen her anlamın çelişkili gözükse de manidar olduğunu ortaya koymaktadır. Hanflik klasik anlamda bir din olmaktan ziyade, psikososyal süreçlerin etkili olduğu dine yönelik bir tutum ve tavırın ifadesidir denebilir. Haniflik, çocukluktan, ergenliğe, ergenlikten gençliğe doğru bir çeşit olgunlaşma yolculuğunda hem bedensel hem ruhsal (zihinsel, duygusal, sosyal ve spiritüel) bakımdan doğru, büyümek, gelişmek, değişmek ve dönüşmek anlamı taşımaktadır. Başka bir ifadeyle, Haniflik, Hz. İbrahim'in çocukluktan Ergenliğe, ergenlikten gençliğe doğru kendi kimlik ve kişiliğini adım adım inşa ederek büyümesi, Kant'ın da ünlü "*Aydınlanma nedir*" makalesinde altını çizdiği türden bir çeşit vesayetten kurtulup kendi aklını kullanma cesaretidir⁵³ denebilir. Toprlayacak olursak, Hanfilik, akli ve ruhsal olgunluktan mülhem Hakla batılı ayırabilme ve batıla mesafeli durabilme yetisi ni kazanma sonucu olarak gelişen batılın Hak addedildiği yerde aykırı, sapık, murdar ve dinsiz olma (heretic) durumdur. Tüm bu ayrıntularla beraber, Hanfilğin manidar yapan, onu kirli anlamlardan arındıran şey; Kur'an'ın bu aykırı ruhu alkışlamasıdır.

Kaynakça:

- Andrae, Tor, *Mohammed The Man and His Faith*, , tr. by Theophil Menzel, Londra 1936.
- Bell, Richard, *Introduction to the Qur'an*, Edinburg, 1953
- Biruni, Ebu'r-reyhan Muhammed b. Ahmed el- Harizmi, *el-Asaru'l-Bakiye ani'lKurani'l-Haliye*, Leipzig, 1923
- Cerrahoğlu, İsmail, *Kurani Kerim ve Hanifler*, AÜİFD., C. XI, Ankara, 1964,
- Cevheri, İsmail b. Hammad, *hnf md eş-Şihâh*, " C. IV, Mısır, 1956;
- DeMause, Lloyd (1982). *Foundations of Psychohistory*. New York: Creative Roots
- DeMause, Lloyd (1995) *The History of Childhood*. Northvale, New Jersey: Jason Aronson;
- DeMause, Lloyd (2002). *The Emotional Life of Nations*. New York: Karnac
- Ebu Abdillah Muhammed b. Ahmed el-Ensari Kurtubi, *el_cami'li Ahkami'l_Kur'ân*, C. II, Mısır, 1967
- el-Mes'udi, Ali b. Hüseyin, *et-Tenbih ve'l-İşraf*, Bağdat, 1938
- Erikson, E. H. *Identity, Youth And Crisis*. New York: Norton, 1980
- Erikson, H. *Young Man Luther*, W.W. Norton and Company, 1962
- Erikson, E. *Childhood and Society*, W.W. Norton and Company, 1950

⁵³ Immanuel Kant, "What is Enlightenment?," in *The Portable Enlightenment Reader*, ed. Isaac Kramnick (New York: Penguin Books, 1995): p. 1-6.

- Faris N. A. and Glidden H. W. "The Development of the Meaning of the Koranic Hanif," *Journal of the Palestinian Oriental Society* XIX/3, Jerusalem 1939-40
- Freud, S. *Musa ve Tek Tanrıcılık*, Cem Yayınları, 1939/2010
- Freud, S. *Totem ve Tabu*, 1913, (Çeviren: K. Sahir SEL), Sosyal Yayınlar, 2. Baskı, İstanbul-1996,
- Freud, S., *Uygurluğun Huzursuzluğu*, Metis Yayınları, 1930/2014
- Günaltay, Şemseddin, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*, Ankara 2013
- Gündüz, Şinasi, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Ankara, 1988
- Harris, J.R., *The nurture assumption: Why children turn out the way they do*. New York: Free Press, 1998
- Hasna İbrahim hasan, *Târîhu'l-İslam* C. I. Kahire, 1964 (Aktaran, Kuzgun, DİA, Hanif maddesi)
- Horovitz, J. *Koranische Untersuchungen*, Berlin 1926
- İbnu'l-Esir, İzzüddin Ebi'i-Hasan Ali b. Muhammed el-Cezeri, *el-Kamilu fi't-Tarih*, C.I, Beyrut, 1965
- İbni Kesir, İmaduddin Ebi'l-Fida İsmail ed-Dimeşki, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, C.I. Beyrut, 1966
- İbni Kesir, İmaduddin Ebi'l-Fida İsmail ed-Dimeşki, *Tefsiru'l Kur'ân'î-Azim*, C.II, Beyrut 1981
- İbni Manzur, Cemalüddin Muhammed b. Mükerrerem, "hnf" md. *Lisânü'l-Arab*, C. IX, XII, Beyrut, 1902
- İbnu'n-Nedim, Muhammed b. İshak b. Ebi Yakub, *el-Fihrist*, Beyrut, 1964
- Jeffery, Arthur, *The Foreign Vocabulary of the Quran*, p. 112-114, Cairo, 1937
- Kant, Immanuel, "What is Enlightenment?," in *The Portable Enlightenment Reader*, ed. Isaac Kramnick, New York: Penguin Books, 1995
- Kohler, Kaufman Abraham, J.E., V.I, London, 1901
- Kuzgun, Şaban, "Hanifler" mad., DİA, İst. 1997.
- Kuzgun, Şaban, *İslam Kaynaklarına Göre Hz. İbrahim ve Haniflik*, SE-DA Yayınları, 1985, Kayseri
- Lightfoot, J. B. *The Name and Office of Apostle, The Epistle of the Paul to the Galatians*, 10. ed., 1890, London, Macmillan, 1989, s. 92-101.
- Moubarac, Y. , *Abraham dans le Coran*, Paris 1958
- Nöldeke, Theodor, *Geschichte des Qorans*, Hildesheim, 1961
- Öztürk, Resul, "İslam Öncesi Arap Toplumunun Tanrı Tasavvuru Ve Bu Tasavvurun İslam'ın Tanrı Tasavvuruna Etkisi Sorunu" *Din bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VIII (2008), sayı: 2, s. 122
- Reich, Wilhelm, *The Mass psychology of fascism*, Farrar, Straus and Giroux, 1980
- Taberi, ebu Cafer Muhammed b. Cerir, *Tarihu'r-Rusul ve'l-Müluk*, C.I, Mısır, 1960
- Wensinck, A.J., *Ibrahim*, İ.A., C. V/2, İstanbul, 1950
- Yusuf ed-Decevi, *Daru'l-Maarifi'l-İslamiyye* C, I, Tahran, 1933